

ГЕРОЙ-ЗАХИСНИК У ТВОРЧОСТІ БОРИСА ГУМЕНЮКА: ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Лариса Горболіс

*Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
gorbolisspu@gmail.com*

У статті на основі збірок «Блокпост», «Вірші з війни», «100 новел про війну» Б. Гуменюка досліджено специфіку художнього відображення образу героя-воїна, учасника російсько-української війни. Етнопсихологічний аспект сприяв різногранному осмисленню героя – сміливого, мотивованого, заґрунтованого у прадавні зв'язки з землею і предками, емоційного, з правом на свободу, обов'язком боронити українську цивілізацію. Культура спротиву наратора-інтелектуала формується з урахуванням традиційних норм і цінностей українського народу.

Ключові слова: ідентичність, герой-воїн, культура спротиву, національна самобутність, наратор-інтелектуал, земля.

Українська література в усі часи, за різних культурних, соціальних, політичних, економічних та інших обставин активно реагувала й продовжує реагувати на події в житті країни і світу. Історично змінна, корельована з конкретними реаліями концепція героя української літератури разом із іншими зовнішніми та внутрішніми характеристиками художнього тексту зазнає ідеологічного впливу. Серед тематико-проблемного багатоманіття текстів української літератури початку ХХІ ст., що розширюють систему образів, помітно вирізняються різножанрові твори про російсько-українську війну, зокрема, «Вірші з війни», «100 новел про війну», «Блокпост» Б. Гуменюка з автобіографічною основою.

Гомодієгетичний наратор у творах Б. Гуменюка – українець із виразною громадянською позицією, інтелектуал, котрий позиціонує себе як нащадка славних предків, оборонців своєї землі. Він має незаангажований погляд на все, що відбувається в країні, на передовій, його мова часто експресивно забарвлена, бо його єство правдиво реагує на несправедливість. Наратор добре володіє знаннями з історії, йому відомо про жорстокі етапи боротьби українців за свою свободу, незалежність, національну самобутність; його пам'ять міцно тримає сповнену жорстокості інформацію про колективізацію, голодомори, ГУЛАГ, політичні репресії, що наклали відбиток на спосіб думання, ціннісні орієнтири представника національно-культурного типу.

У сповідально-спогадовому ключі автор-оповідач констатує, як на початку війни усамітнювався після чергового бою і писав вірші: «Тут сюжети будуються не за законами літературного жанру, а за законами війни» [Гуменюк 2018в: 6]. Він неодноразово

наголошує, що до війни був іншим, війна змінила його: «Я ще сам про себе багато не розумію. Тут відбувається моє становлення. Тут – я відбуваюся. Я тут став і стою» [Гуменюк 2018в: 8]; він навчився жити під канонаду; тепер він вирішує, кому жити, а кому вмирати. Змінила війна і його побратимів, бо «У нас під Маріуполем напруга така, що в бійців суглоби вискакують зі своїх місць і кришаться зуби» [Гуменюк 2016: 117], а один із побратимів із непідробним емоційним надривом розповідає, що його чекають удома на Вінниччині й додає: «Даремно. Я не повернуся. Немає мене. Того, якого вони знають, давно немає. Вони того не знають. Ніхто цього не знає. Я сам не знав досі <...> Воно мене із середини рве» [Гуменюк 2018в: 15]. Емоційна амплітуда філософських роздумів про війну й людину у різножанрових творах Б. Гуменюка не зменшується, а щоразу набуває нових граней, що засвідчують, скажімо, і такі рядки: «Чи не нам з тобою знати, командире, що війна то така хитра, прихована всередину штука, за якої, навіть якщо ти формально не загинув, навіть якщо не потрапив у полон, навіть якщо формально живий, здоровий, в колі родини...,насправді ти ніколи з неї не повертаєшся» [Гуменюк 2018в: 60]. Експресивно насиченим, концептуально містким, філософськи глибоким є художньо відтворений епізод у поезії «Коли чистиш зброю»: молодий боєць очікує побачення з коханою (яка має прибути на передову з волонтерським вантажем), він відмиває руки, обличчя, волосся, взуття «Від порохів газів від землі яка пов'їдалася в шкіру/ Від мастил якими чистив зброю/ І від війни яка в'їлася в серце/Особливо від війни...Найбільше він хвилювався за свої руки/Посічені з обламаними нігтями з болючими занозами з мозолями/Які від зброї з'являються не там де це буває зазвичай/ Від лопати чи граблів» [Гуменюк 2016: 115]. Коли Марійка з'явилася в розташуванні батальйону, її зустріли радісними вигуками, наче олімпійську чемпіонку з гімнастики, наче кінозірку; коли проводжали зняковілого Андрійка на побачення з Марійкою, кожен намагався поплескати його по плечу. Повернувшись рано-вранці з такого незвичного побачення, юнак «Самими губами прошепотів одну-єдину фразу/Вона цілувала мої руки/Уявляєте?» [Гуменюк 2016: 115].

Вирваний із мирного життя гомодієгетичний наратор – творча особистість – емоційно, часом надривно реагує на війну: «Я пишу, кричу і плачу, люди читають, кричать і плачуть, процес енергіями налагоджується <...> Ми (герой-наратор і його побратими. – Л. Г.) працюємо з війною, працюємо на війні...» [Гуменюк 2018в: 150-151]. Вірш, переконаний наратор, – «це продовження бою, продовження зброї, а для багатьох побратимів це ще й продовження життя» [Гуменюк 2018в: 13]. Цікава метафора, стверджує молодий побратим, «схожа на підствольний гранатомет» [Гуменюк 2018в:

27], що «дещо обтяжує зброю, але завжди виявляється доречним у ближньому бою... Це наче бонус» [Гуменюк 2018в: 27].

Герої творів Б. Гуменюка живуть у війні і з війною, призвичаїлися до неї, їхнє перебування уже тривалий час є незмінним: «Адреса та сама: Піски. Війна» [Гуменюк 2018в: 147]. Воїн здатен чути, «як серце ламає ребра <...>. І таке спустошення, така втома, такий екзистенційний біль...» [Гуменюк 2018в: 22]. А біль і горе іншого вояка, котрий уже другий рік плаче без сліз на донецькій землі, такі нестерпні, «що плаче він всередину себе» [Гуменюк 2018в: 59]. Перебування віч-на-віч зі смертю, споглядання втрат своїх побратимів формують в оповідача особливий стиль мислення і письма: лаконічні речення; часто вживані трикрапки; промовисті, емоційно насичені образи, деталі й мікроепізоди (наприклад, добілу вимиті руки в крові посестри; набої калібру 5,45, що нагадують дитячі пальчики тощо); по-філософськи місткі, сформовані на основі досвіду воїна, фрази, як-от: «Ніщо не перетворює нас на людей так швидко, як смерть» [Гуменюк 2018в: 39] тощо.

Війна вносить хаос у життя героїв, змінює змістове наповнення об'єктів національної картини світу. Під час війни традиційні речі, явища, предмети тощо набувають незвичних характеристик: «Місяць у небі, наче жирний, ненажерливий павук» [Гуменюк 2018в: 119], сніг, наче хворий на коросту [Гуменюк 2018в: 19] тощо. Але залишається непроминально важливою для героїв-воїнів основа українського світу – земля. Єдине, чого не втратив українець на війні, – «це відчуття землі. Відчуття землі було гостре, солодке, запаморочливе. Він ніколи не мав так близько, ніколи так глибоко не відчував, як зараз (під час бою, в окопі. – Л. Г.). Лише від такого відчуття землі можна було сповна відчувати себе людиною, чоловіком, землянином, її оборонцем, солдатом» [Гуменюк 2018в: 55]. Боєць саперною лопатою рие окоп, намагаючись знайти собі прихисток у землі, щоб заховатися від страхіття або, допоки немає «войнушки», «залізаєш в окоп на саме дно, згортаєшся калачиком і відчуваєш себе маленьким хлопчиком, в безпеці, наче в лоні матері, чи як колись у дитинстві, в якому мати завше поправляла тобі ковдру і цілувала чоло перед сном. А земля тепла, як мамина пазуха, от тільки не знати від чого: від сонця чи від стріляних гільз» [Гуменюк 2018в: 145]. Показовий і часто повторюваний у творах Б. Гуменюка процес занурення героя в землю художньо декларує його єдність із землею, увиразнює глибоке розуміння українцем охоронної функції землі й позиціонує героя як носія унікальної архетипності, що важливо для розуміння концепції героя новітньої української літератури.

Світогляд, світосприймання, світорозуміння героїв Б. Гуменюка заґрунтовані у прадавні знання про землю – матір, годувальницю. «Для українського колективного несвідомого найбільш характерний...тип “доброї”, “ласкавої”, «плодючої» Землі українського чорнозему», – стверджує дослідник О. Кульчицький [Українська душа 1992: 55]. Прикметно, що герой-наратор у прозі Б. Гуменюка усвідомлює генезу своєї любові до землі як цінності, яку треба доглядати, охороняти, зберігати, примножувати. Духовні контакти українця із землею вибудовані на основі складених упродовж століть правил поводження з землею: селянин споконвіку дбав про порядок, щовесни земля кликала його до праці, що її хлібороб мав принести в жертву, задобрити насінням, енергетикою свого тіла, щоб мати хороший урожай. Уявлення українського селянина про лад, порядок, як засвідчують твори Б. Гуменюка, не знищила навіть війна. «Посадились-мо бульбу, покропились-мо жука – можна зачинати майдан. Так мислить газда, котрий дає рихт країні і собі. А закінчити його треба якраз тогди, коли прийде час копати мандебурку» [Гуменюк 2018в: 83]. Цей порядок герої творів Б. Гуменюка не хочуть і не можуть порушити, бо земля чекає їхніх рук, бо вони відповідальні перед землею. Єдність із землею формує основи складного процесу самоідентифікації українця в нових умовах.

Земля – територія добробуту, комфорту, осереддя для праці, себе-реалізації й себе-організації, простір із домом, садом, полем (городом), які треба охороняти, бо вони в розумінні українців – осередки, що забезпечують світопорядок, лад, осенсовлюють життя: «Чи він (російський загарбник. – Л. Г.) конче мій город хоче, а на додачу аби я віддав йому за “здрате” батьківську хату? <...> То най спробує прийде візьме, раз так! <...> Берданка у мене є і патронів – два десятки, і сокира, і вила, і тесак <...> Онук у мене є, майже дорослий, і двоє старих друзів. Відіб’ємося» [Гуменюк 2018в: 93]. Щоб захистити землю, герой-наратор і його побратими ставлять мирне життя «на паузу», проте об’єкти мирного життя з їхньої свідомості не зникають, навпаки – вони актуалізуються, осенсовлюють перебування воїнів на фронті. І стає по-особливому щемливою розповідь діда Миколи про вишню: «...в ній захована початкова енергія всесвіту, і саме зараз, коли вишня от-от зацвіте, її неймовірно багато. Вона проростає до нас із цього світу на той світ. Повідомляє тамтешнім людям, що наш світ живий. І все буде гаразд. Бо без нашого світу – тамтого світу нема, його просто не може бути» [Гуменюк 2018в: 91]. Запитаність у воєнний час народних знань, звичаїв, легенд тощо засвідчують неперервний духовний зв’язок із корпусом свого, рідного, самобутнього, підтримують емоційний суверенітет українців.

Війна – це смерть, біль, розруха, втрати: хата спалена, тут більше немає людей, «навіть небу тут незатишно. І Бог наразі також тут не живе» [Гуменюк 2018в: 44]. Війна вносить хаос у життя героя новели «Ікона», який знайдену на згарищі ікону заховав у наплічник, де вона опинилася «поряд із гранатами, запасними магазинами до автомата, металевим дротом для розтяжок, аптечкою, цуценятами, яких боєць знайшов біля тіла загиблої суки [Гуменюк 2018в: 43].

Свідченням гармонії, порядку для бійця з позивним «Давид» є його рідне обійстя з сорокарічним горіхом на увесь двір, дві груші, вишні, що збилися в зграю, шумлять, присіли під тином, «наче услід за птахами зібралися летіти. Услід за теплом. Одна в одній дорозі напиваються» [Гуменюк 2018в: 24], мамині квіти коло хати. Це ті образи, мирного життя, що в умовах війни підтримують уявлення про гармонійний світ. Новела «Давид» Б. Гуменюка ілюструє ще одну ознаку способу життя українця – естетизм життя, що пов'язаний із внутрішньою потребою бачити все навколо красивим і примножувати красу. Споглядання краси довкілля, «вчуття української людини в український краєвид», завдяки чому «людина зливається з ним унутрішньо» [Українська душа 1992: 53], живить не лише емоційну складову характеру українця, патріотичні почуття, глибинну єдність зі своєю землею, а й закладає основи культури спротиву українців.

Я-концепція героїв творів Б. Гуменюка – ретранслятор волі, свободи, самодостатнє утворення, адже духовно-душевне індивідуальне та колективне людське буття постають як цілісний конструкт. Я кожного героя-українця Б. Гуменюка у єдності з Я-собі-подібним формують громаду, гурт на засадах узаємоповаги, рівності, спільності ідеї захисту землі (як у минулому Запорізька Січ), поєднуючи «пласт духовно-душевного індивідуального та колективного людського буття» [Феномен нації 1998: 53], адже «етнос являє собою збіг “Ми-фізичного” та “Ми-душевного”, “Ми-що-протистоїть” та “Ми-в-собі-й-для-себе-сущого”» [Феномен нації 1998: 52].

Усвідомлення героєм дієвості своєї позиції скеровує його чин, мотивує воїна, пояснює логіку його вибору – захищати Україну від ворога. Тут слушною є думка І. Мірчука про те, що духовне життя українців, «їх філософське мислення, їх розуміння моралі, творення правових норм, а передовсім практична діяльність впливають із поняття особистості» [Мірчук 1996:28]. Важливу тезу про внутрішню незалежність, що визначає спосіб думання і життя українця, підтримують й інші дослідники: «...в українців існує сильний гін (інстинкт) до самопіднесення і малий інстинкт до підпорядкування. Звідси і наш індивідуалізм» [Українська душа 1992: 7]. Індивідуалізм поєднується з історично складеним у характері героя відчуттям господаря, непохитним

бажанням доглядати, оберігати, забезпечувати, прикрашати своє, захищене споконвічними традиціями, звичаями, обрядами.

У контексті цих думок видається уповні зрозумілим той факт, коли *Я* українця-господаря внутрішньо протестувало проти зніщеної й активно впроваджуваної радянською владою колективізації, яка нещадно руйнувала засади приватної власності, нівелювала й спотворювала природу українця-землероба. Це був продуманий жорстокий наступ на увесь український світ, на право бути господарем своєї землі. Наголошу, що структура російської спільноти кардинально відмінна, засадничо вибудована на примусовості. «Сутність, провідна засада “русского мира” – це примус, що виходить від зверхньої влади...» [Мірчук 1996:28], – зауважує І. Мірчук; «...сильний інстинкт підпорядкування і малий інстинкт до самопіднесення» [Українська душа 1992: 71] промовисто характеризують внутрішні структури росіян. Їм не прийнятні відчуття особистої свободи, приватної власності – тому зрозумілою й уповні пояснюваною є пропагована й активно реалізована протягом століть загарбницька політика Російської імперії, скерована не лише на захоплення територій, а й на знищення людського ресурсу, матеріальної і духовної культури народів.

«Український селянин усією своєю істотою врісся в ту землю, на якій він працює сперевдіку, і в цьому органічному зв'язку із землею бачить свою найсильнішу зброю», – наголошує І. Мірчук [Мірчук 1996: 24]. Російсько-українська війна (від 2014 р.) суттєво змінила спосіб життя, правила поведінки героя-наратора художніх творів Б. Гуменюка, скерувала його на переосмислення культурних вартостей, життєвих цінностей, відкрила нові можливості для екзистенційного себе-розуміння, свого обов'язку і свого права. Війна актуалізувала прадавній духовний контакт українця із землею, що в складних умовах означувало й усутнювало чин героя-воїна – відповідального за землю перед предками і нащадками. Один із бійців повчально зауважує: «Та сю землю хтось плекав задовго до тебе задовго до тебе так само її любив. Плекав, бо думав про тебе, скурвого сина, щоб ти теж мав де жити, кого любити, кого плекати, кого боронити, якщо треба: щоб було тобі, зрештою, коли прийде година, куди лягти <...> Коли тобі буде стільки років, як мені зараз, а твої онуки будуть такі, як отсе ти, що ти їм скажеш? А він тебе спитає: дзедзю, а де мій Донбас?. А де, дідику, мій Крим? Шо ти йому на се? Шо то всьо путін? А де ти був, що ти робив, хріне старий?» [Гуменюк 2018в: 82].

Проте відповідальний за землю герой-наратор не лише інстинктивно відчуває єдність із землею, а й здатен собі й іншим *пояснити логіку єдності* з землею, бо усвідомлює свою спільність із історичною долею народу, що не лише впливає на

формування національної психіки українців, а в умовах війни підтримує міць духу воїна-захисника на полі бою, його відповідальність за землю: «Кажуть, іди додому, – до жінки, до дітей, до хижі. Я б не проти. А як підеш? На кого то всьо лишиш? Знаєш, чого найбільше боюся, Кармелюче? Що явиться мені вві сні таке хлопча і питає: Батьку, а чи виграв ти ту війну, на якій мене вбито? І лежачи у себе в ліжку, на два світи згораючи від сорому, що я йому скажу?» [Гуменюк 2018в: 86]. Як бачимо, повага й довіра до себе, інстинктивна певність у житті є тими неперебутними показниками українця-воїна, що засвідчують його достосованість до дійсності й проєктуються на ще одну показову рису характеру, що про неї тривалий час зауважували дослідники М. Костомаров, Д. Чижевський, І. Мірчук, В. Янів, – емоційність, «якої не можна набути в жодній школі» [Українська душа 1992: 46]. У психічних структурах українців емоційний елемент, «чуття первісне, надто закорінене в глибинах душі, є основним мотивом усієї їхньої діяльності» [Мірчук 1996: 29]. Емоційність проявляється найперше у потрактуванні світу як духовної субстанції, у сприйманні землі як сакральної структури з потужною енергетикою. «Ми ховаємося за землю/Сидимо в ній тихо/Наче малі діти за маминою спиною/Ми чуємо як б'ється її серце/Як вона втомлено дихає/Нам тепло й затишно/Ще живі» [Гуменюк 2018а: 49], – пише автор-наратор у своєму «Заповіті». Щільна метафорика, складні асоціації, антропоморфізація образу землі в наведеному фрагменті та в інших творах Б. Гуменюка – також вияв емоційності воїна-поета. Глибинна енергетична єдність українця з землею формує ту «духовно-культурну “ауру”, яка істотно впливає на самосвідомість та характер життєдіяльності» [Феномен нації 1998: 55], на поведінкову модель героя-захисника на війні. Емоційний сектор у збірках Б. Гуменюка «Блокпост», «Вірші з війни», «100 новел про війну» доповнюється гумором, репрезентованим, наприклад, дідами Миколою, Василем, Климом із неокупованої України (оповідки «Дід Микола», «Колорадська смерть», «Всю планету від них нудить», «Ми не можемо жити разом», «Брейк, діди», «Мільярд доларів», «Як бандерівці», «І діди – на фронт» тощо зі збірки «Блокпост») чи промовистими епізодами та мікроепізодами, скажімо, з дівчиною Мальвіною, яка таємно проникла за коханим на фронт (новела «Перша ротація»). Це чесний гумор, природний, від воїна-письменника, учасника бойових дій, очевидця сили і звитяги, смертей і втрат.

Герой-воїн у творах Б. Гуменюка є носієм національної культури. Кордоцентризм, емоційність, інтимність у глибинно-психічних контактах із землею визначають характер українського патріотизму, осенсовлюють боротьбу за землю, підсилюють незаперечність єдності з землею. Віддати землі тіло загиблого воїна-

захисника – обов'язок живих, свідчення тривання релігійного обряду і водночас прадавнього духовного зв'язку українця з землею. Україна є і залишається для українця його суттю. Такі переконання формують культуру спротиву героя-українця, алгоритм внутрішнього і зовнішнього протистояння, захисту рідної землі від загарбників, віру у перемогу і свої сили. Тут слушною є думка Я. Поліщука: «Його (поета-воїна. – Л. Г.) віра непохитна, як і має бути з вірою в бійця, він – воїн світла...<...> війна – страшна й brutальна, але в зображенні Б. Гуменюка вона також допомагає відрізнити справжнє від фальшивого, а щире від лукавого» [Поліщук 2016: 115].

Герої збірок «Блокпост», «Вірші з війни», «100 новел про війну» Б. Гуменюка різні за віком, соціальним станом, професією тощо, проте всі вони змушені були змінити мирне життя на війну, щоб захистити країну, свободу, своє право обирати, бути вільним. У війні за національну ідентичність герої-воїни опираються на прадавні традиції, що забезпечують світопорядок, актуалізують сформовані у вдачі українців із минулих століть глибинні, на рівні інстинктів відчуття землі та зв'язки з предками. Боронити країну, захищати територію, культуру, ідентичність – право і обов'язок героя-українця. Біль, емоційність, утрата побратимів, як засвідчують твори письменника, відкрила можливості для екзистенційного себе-розуміння героїв новітньої української літератури, усутнила характер українського патріотизму.

Література

- Гуменюк 2016: Гуменюк, Б.: Блокпост: Вірші. Новели. Публіцистика. Академія, Київ 2016.
Гуменюк 2018а: Гуменюк, Б.: Вірші з війни. ДППА, Київ 2018.
Гуменюк 2018в: Гуменюк, Б.: 100 новел про війну. ДППА, Київ 2018.
Мірчук 1996: Мірчук, І.: Світогляд українського народу. In: Народна творчість та етнографія. № 1. 1996, с. 22-33.
Поліщук 2016: Поліщук, Я.: Реактивність літератури. Академвидав, Київ 2016.
Українська душа 1992: Українська душа: зб. праць / Відп. ред. В. Храмова. Фенікс, Київ 1992.
Феномен нації 1998: Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. В. Попова. Знання, КОО, Київ 1998.

Summary

The article is based on the collections «Blockpost», «Poems from the War», «100 Short Stories about the War» by B. Humenyuk; it examines the specifics of the artistic representation of a hero-warrior image, a participant in the Russian-Ukrainian war. The ethno-psychological aspect contributed to a multifaceted understanding of the hero. His bravery and motivation are based on ancient ties with the land and ancestors; he is emotional, with the right to freedom, the duty to protect Ukrainian civilization. The culture of resistance of the narrator-intellectual is formed taking into account the traditional norms and values of the Ukrainian people.

Key words: identity, hero-warrior, culture of resistance, national identity, narrator-intellectual, land.

